Чи може Україна вийти за межі плюралізму за замовчуванням?

Лукан Вей

З часу здобуття незалежності 1991 року Україна потерпала від значної корупції, політичного застою та невдалих спроб реформ. У 1990-х роках її вважали однією з найкорумпованіших країн світу:[1] країну виснажували гіперінфляція й загальмовані реформи.[2] У той період темпи її економічного зростання були одними з найнижчих в усій Східній Європі. Частково таку дисфункційність спричиняли слабкі інституції, регіональні поділи та сильна Комуністична партія на сході країни, яка послідовно блокувала реформи.

Проте, як я доводив в інших роботах, у такої дисфункційності був своєрідний позитивний бік. Слабкі інституції та регіональні поділи сприяли демократичному плюралізмові в Україні. За умов того, що я називаю плюралізмом за замовчуванням, українським керівникам не вистачало спроможності встановити авторитарне правління: вони не могли тримати союзників у покорі, маніпулювати виборчим процесом, позбавляти опонентів ресурсів або насильницьки придушувати виступи опозиції. У 1990-х і 2000-х роках поділ між сходом і заходом також сприяв плюралізмові, даючи кожній стороні, коли вона опинялася поза владою, гасла для мобілізації прихильників. Значною мірою масова мобілізація в 1990-х і на початку XXI століття спиралася не так на потужне громадянське суспільство, як на регіональний поділ.

Однак російські вторгнення в Україну 2014 та 2022 років докорінно змінили політичний ландшафт, причому так, що це, здавалося б, повинно було підірвати плюралізм за замовчуванням і послабити колишні джерела українського плюралізму. По-перше, вторгнення істотно зменшило регіональні поділи, усунувши з політичного рівняння багатьох етнічних росіян і послабивши русофільські настрої на решті території країни. Вторгнення також зміцнили інституції, зокрема сприяли створенню значно сильнішої армії. Поєднання більшої єдності українців, потужніших державних інституцій і зовнішньої загрози, здавалося б, повинно було посилити небезпеку авторитаризму в Україні. Але поки що свідчення того, що демократія перебуває під серйозною загрозою, неоднозначні. Хоча через війну вибори відкладено, опозиція залишається активною, а суспільство продемонструвало здатність протистояти спробам Зеленського маніпулювати владою.

Плюралізм за замовчуванням в Україні, 1991-2022

У перші десятиліття незалежності в Україні був значний рівень демократії та плюралізму: п'ять змін найвищого керівництва країни, чотири з яких відбулися через вибори,[3] незмінно жваві незалежні медіа та неодноразові масові рухи за політичні зміни. У 1990, 1994, 2004 та 2014 роках масова мобілізація сприяла або негайним змінам національного керівництва (1990, 2004, 2014), або достроковим виборам і зміні керівництва (1994).

Такий плюралізм дивує. Величезна рента від розгалуженої газотранспортної мережі давала можновладцям ресурси, щоб підкуповувати потенційних ворогів і монополізувати політичний

1 https://www.transparency.org/en/cpi/1998 За даними Transparency International, 1998 року Україна належала до 20 відсотків найкорумпованіших країн світу.

2 J.S. Hellman, "Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions," *World Politics* 50, no. 2 (1998): 203–34.

3 Вибори спричинили зміну національного керівництва 1994 року (від Кравчука до Кучми), 2004-го (від Кучми до Ющенка), 2010-го (від Ющенка до Януковича) та 2019-го (від Порошенка до Зеленського). У 2014 році зміна керівництва відбулася внаслідок рішення президента Януковича залишити країну, після чого президентом було обрано Петра Порошенка.

контроль.[4] Водночас «глибоке нехтування верховенством права» та «слабка й політизована система кримінального правосуддя» давали керівникам змогу порушувати кримінальні справи проти своїх супротивників.[5] Після розпаду СРСР Україна також успадкувала порівняно слабке громадянське суспільство й опозицію, що стикалася з «фундаментальною нерівністю в реальній політичній силі».[6]

Так звідки ж взялася демократія? Як я доводив в інших роботах, український плюралізм постав великою мірою із слабкості можновладців і з регіональних поділів.[7] Неодноразові зміни влади відбувалися не стільки тому, що у країні було особливо багато переконаних демократів[8] або особливо сильне громадянське суспільство, скільки через глибоку роз'єднаність олігархів і колишньої номенклатури та відсутність у них державної чи партійної організації, потрібної для централізації політичного контролю. Їхня взаємна недовіра була надто великою, щоб уможливити консолідацію авторитарного правління. Активісти й учасники протестів на місцях відігравали вирішальну роль. Але їхні єдність і запал зазвичай випливали не так із спільних демократичних цінностей, як із відданості конкурентним і поляризованим уявленням про націю.

Насамперед слабкість держави й відсутність міцних правлячих партій підривали спроби застосувати силу проти політичних опонентів і призводили до того, що колишні союзники президента нерідко переходили в опозицію, сприяючи політичному плюралізмові. По-перше, силовий апарат був доволі слабким. На початку 1990-х українські військові й силові структури вирізнялися низькою дисципліною та постійними заборгованостями із зарплат.[9] Багато офіцерів СБУ, колишнього КДБ, підтримували «нерозривні зв'язки» з Москвою, яка, як вважалося, зберігала «значний вплив» на українські силові структури, підриваючи централізований контроль Києва.[10] Водночас фінансова криза й інституційний розлад серйозно послаблювали контроль центру над державними підприємствами та місцевою владою.

Правлячі партії теж були слабкими. З часу незалежності тільки один президент, Віктор Янукович (2010-14), міг спертися на згуртовану й добре організовану партію.[11] Наприклад, перший президент України Леонід Кравчук прийшов до влади частково завдяки відмові від Комуністичної партії, яка на початку 1990-х перейшла в опозицію. Натомість президента підтримувала аморфна, регіонально строката й неідеологічна «партія влади», тобто мережа пристосуванських еліт, яка не мала формальної організації й трималася винятково на самозбереженні та «ідеї утримання влади».[12] Хоча багато людей залишилися тими самими, що й за радянських часів, ієрархічна організація еліти цілковито зникла. Державні службовці, як-от керівник Служби безпеки Євген Марчук, діяли як слабо пов'язані між собою «вільні

4 Balmaceda, Margarita. 2013. *The Politics of Energy Dependency: Ukraine, Belarus, and Lithuania*. Toronto: University of Toronto Press, pp.93-152.

5 Ryabinska, Natalya. 2011. "Media: The Media Market and Media Ownership in Post-Communist Ukraine Impact on Media Independence and Pluralism." *Problems of Post-Communism* 58, No. 6 (November/December)p. 5; http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2010

6 Kubicek, Paul. 2000. *Unbroken Ties: The State, Interest Associations, and Corporatism in Post-Soviet Ukraine*. Ann Arbor: University of Michigan Press, p. 618.

7 Lucan Way, *Pluralism by Default: Weak Autocrats and the Rise of Competitive Politics* (Johns Hopkins 2015)

8 Mark Beissinger, 2013. "The Semblance of Democratic Revolution: Coalitions in Ukraine's Orange Revolution." *American Political Science Review* 107 (August): 581–82.

9 Anderson, Julie, and Joseph Albini. 1999. "Ukraine's SBU and the New Oligarchy." *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence* 12, No. 3, p. 288); *Nezavisimost*' (11 August 1993: 3).

10 Anderson, Julie, and Joseph Albini. 1999. "Ukraine's SBU and the New Oligarchy." *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence* 12, No. 3, pp. 286, 285.

11 Див. Way, *Pluralism by Default*, розділ 3.

12 Whitmore, Sarah. 2004. State Building in Ukraine: The Ukrainian Parliament, 1990-2003. London: RoutledgeCurzon, p. 32; Holovaty, Serhiy. 1993. "Ukraine: a View from Within." *Journal of Democracy* 4, No. 3: 110-13, p. 112.

агенти».[13] Згодом у президентів Леоніда Кучми, Віктора Ющенка й Петра Порошенка також не було сильних партій.[14]

Слабкість держави й партій сприяла плюралізмові. Зокрема, слабкість влади підривала спроби приборкати опозицію та встановити авторитарний контроль. Так, за розповіддю Кравчука в його спогадах, коли на початку січня 1994 року він наказав міністерствам безпеки, внутрішніх справ, оборони та прикордонним військам придушити парламент і відкласти вибори, вони просто відмовилися.[15] Силові структури були недофінансовані й деморалізовані; у членів уряду не було з Кравчуком організаційних або партійних зв'язків, а отже, й підстав ризикувати заради збереження його влади. Як наслідок, Кравчуку довелось провести вибори 1994 року, які він програв. Подібні події відбулися через чверть століття, 2018 року: після російського нападу на українські кораблі президент Порошенко запровадив воєнний стан, щоб відкласти майбутні президентські вибори. Однак, зокрема через опір власних союзників, йому довелось змінити закон і провести вибори за розкладом. На них він зазнав нищівної поразки від політичного новачка Володимира Зеленського. Крім того, слабкість партій підривала спроби консолідувати владу, заохочуючи відхід еліт. Так, президентам Кравчукові, Кучмі й Ющенкові кидали виклик колишні союзники (Юлія Тимошенко у випадку Ющенка) або підлеглі (Кучма у випадку Кравчука та Ющенко у випадку Кучми).

Регіональні розколи також були важливим джерелом плюралізму. На підставі ключових історичних та етномовних відмінностей Україну принаймні до 2014 року можна було приблизно поділити на три окремі регіони: захід, центр і схід. Вони охоплювали відмінні блоки політичних поглядів і стали надзвичайно привабливим політичним ресурсом для політиків та активістів, які прагнули мобілізувати підтримку. Опитування 1990-х і 2000-х років виявляли значні культурні відмінності між сходом і заходом України. Західні українці відзначали інші свята, більше підтримували Європейський Союз і НАТО та менше – Росію й СНД, ніж жителі сходу.[16] Нарешті, упродовж багатьох років центральна Україна була регіоном, що визначав, куди схиляться політичні терези країни. Перебуваючи під російським пануванням із XVII-XVIII століть, в центральній Україні не було галицького досвіду націоналістичної мобілізації, але українськомовні українці переважали тут більшою мірою, ніж на сході та півдні України.

Питання регіональних розколів викликає гострі суперечки в українознавчих дослідженнях, бо російські посадовці та інші ворожі сили використовували їх, щоб доводити, ніби Україна «несправжня» (начебто існує щось таке, як «справжня» нація). Хоча цей поділ аж ніяк не був незмінним, у перші десятиліття незалежності він домінував, бо давав політикам порівняно простий спосіб мобілізації прихильників, і лідерам було важко знехтувати цим. Справді, найстійкіші пострадянські українські партії спиралися на різко поляризовані регіональні бази, зокрема україноfільський Рух та русофільські Комуністична партія й Партія регіонів. Мало хто з політиків здобував владу, не ставши на один із боків, хоча дехто, як-от Кучма наприкінці 1990-х, переходив на інший бік. Зрештою, національні відмінності допомогли сформувати одні з найбільш регіонально поляризованих виборів у світі. Так, 2010 року Віктор Янукович отримав 77 відсотків голосів на сході – проти 8 відсотків у Галичині та 16 відсотків на заході

13 Bondarenko, Kost'. "Evgenii Marchuk: zhizneopisanie kandidata v ukrainskie De Golli. Chast' vtoraia." *ForUM*, 9 September 2004

14 На відміну від інших президентів, Янукович прийшов до влади 2010 року як перший «партійний президент» із прем'єр-міністром Миколою Азаровим від тієї самої партії, за якою стояли потужні, порівняно згуртовані й заможні регіональні інтереси.

15 Ці події докладно описано в мемуарах Кравчука (Kravchuk, Leonid. 2002. Maemo te, shcho maemo: Spohady i rozdumy. Kyiv, Ukraine: Stolittia, pp. 227-228).

16 Hesli, Vicki. 1995. "Public Support for the Devolution of Power in Ukraine: Regional Patterns." Europe-Asia Studies 47, No. 1 p. 106); Khmelko, Valeri, and Andrew Wilson. 1998. "Regionalism and Ethnic and Regional Cleavages in Ukraine." In Taras Kuzio, ed. *Contemporary Ukraine*. Armonk, NY: M. E. Sharpe, pp. 69-70.

загалом.[17] Подібна поляризація електорату спостерігалася 1994 та 2004 років. Для порівняння: у Сполучених Штатах, які часто вважають глибоко розділеними, на президентських виборах 2008 року жоден провідний кандидат не отримав менш як 30 відсотків голосів у будь-якому штаті.

Регіональні поділи сприяли плюралізмові, допомагаючи мобілізувати виборців та учасників протестів проти чинної влади. До повномасштабного російського вторгнення влада регулярно переходила від політиків, що спиралися на русофільське населення, до тих, що мали підтримку українофільського, і навпаки. Так, 1994 року русофільський претендент Кучма переміг українофільського чинного президента Кравчука; 2004 року українофільський Ющенко переміг обраного Кучмою русофільського наступника Януковича; а 2010 року Янукович переміг Ющенка. Нарешті, хоча 2019 року регіональні поділи послабшали, у претендента Зеленського була більша підтримка на сході, ніж у чинного президента Порошенка, якого найбільше підтримували на заході.

Регіональні ідентичності також сприяли масовій мобілізації. У 1994 році шахтарі сходу України мобілізувалися проти Кравчука, домігшись дострокових виборів і спричинивши падіння його уряду в 1993-94 роках. Натомість українофільські верстви населення очолили зусилля з усунення Януковича і 2004-го, і 2014 року. По-перше, хоча опитування свідчать, що в учасників демонстрацій на підтримку Ющенка 2004 року була «слабка відданість демократичним цілям»,[18] переважна більшість протестувальників заявляла, що «хотіла бачити Україну українською, а не придатком Росії».[19] Українська мова підвищувала шанси участі в демонстраціях на 382 відсотки.[20] Регіональні ідентичності були важливі й під час протестів Євромайдану 2013-14 років. По всій країні непропорційно велика частка антиурядових протестів зосереджувалася на заході України.[21] У самому Києві переважна більшість протестувальників прибула із заходу або центру країни.[22]

Отже, у перші десятиліття незалежності український плюралізм значною мірою підтримували слабкість авторитарної влади й регіональні поділи.

Після вторгнення

Захоплення Криму Росією 2014 року, а особливо повномасштабне вторгнення 2022-го докорінно змінили український політичний ландшафт, потенційно підірвавши ключові джерела плюралізму в країні. По-перше, вторгнення послабили русофільські сили, які допомагали створювати збалансований електорат. Відокремлення Криму й Донбасу вивело з його складу 20 відсотків українських виборців із виразними русофільськими поглядами. Загалом вторгнення різко зменшили суспільну підтримку русофільських політичних сил і на сході, і на заході. Як видно з наведеного нижче графіка Київського міжнародного інституту соціології, ставлення українців до Росії різко погіршилося після захоплення Криму: позитивне ставлення знизилося приблизно із 75 відсотків у лютому 2014 року до менш як 40 відсотків у грудні того самого року. Після повномасштабного вторгнення 2022 року цей показник упав нижче п’яти відсотків.

З одного боку, таку зміну підтримки Росії можна вважати позитивною, оскільки вона усуває

17 Розраховано за даними cvk.com.ua.

18 Mark Beissinger, “The Semblance of Democratic Revolution: Coalitions in Ukraine's Orange Revolution.” *American Political Science Review* 107 (August), pp. 575, 58).

19 Taras Kuzio 2010. “Nationalism, Identity and Civil Society in Ukraine: Understanding the Orange Revolution.” *Communist and Post-Communist Studies* 43, No. 3 (September), p. 292.

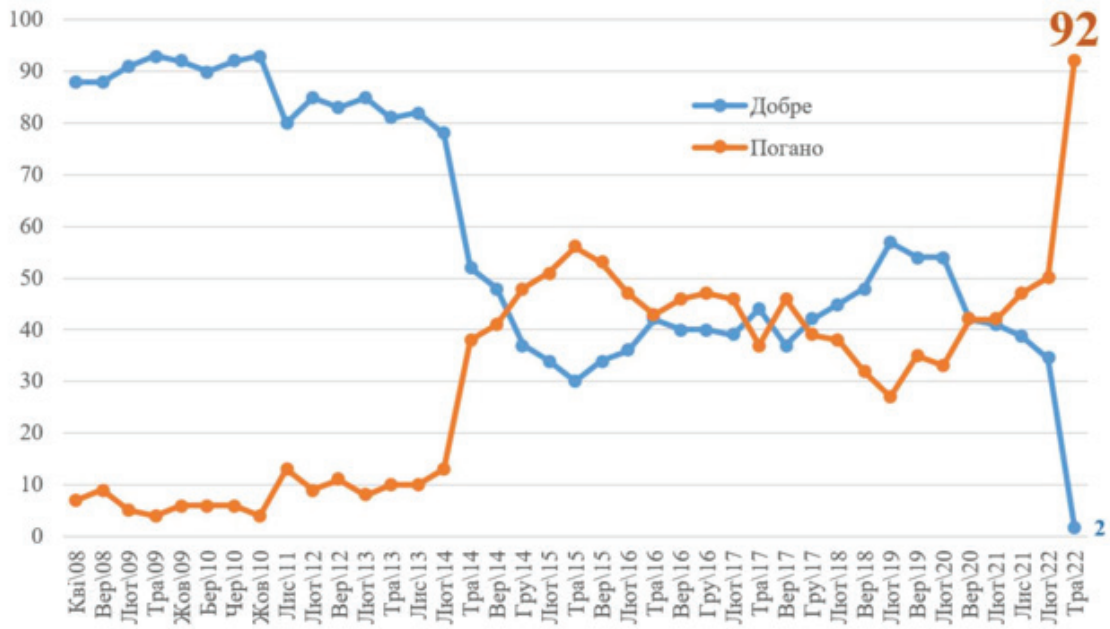
20 Lucan Way 2011. “National Identity and Authoritarianism: Belarus and Ukraine Compared.” In Paul D’Anieri, ed. *Social Mobilization in Ukraine*. Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press.

21 “Статистика протестних подій Майдану: учасники, географія, насильство” (http://www.cedos.org.ua).

22 “Річниця Майдану – опитування громадської та експертної думки” (dif.org.ua).

підтримку русофільських політичних сил, які нерідко були вкрай авторитарними. Водночас більша національна єдність робить Україну вразливішою до традиційного націоналізму, який часто сприяв авторитаризмові, особливо під час війни. У перші десятиліття існування країни традиційні заклики до патріотизму часто її розділяли й тому не допомагали автократам здобувати суспільну підтримку. Однак більш єдина українська ідентичність, імовірно, дала українським керівникам змогу використовувати націоналізм, щоб гуртувати населення навколо спільної загрози, знеохочувати опозицію й виправдовувати репресії.

Ставлення українців до Росії, квітень 2008-го – травень 2022 року[23]

По-друге, російське вторгнення сприяло появі ефективнішої держави. Зокрема, антикорупційні ініціативи, започатковані після вторгнення 2014 року, разом із потребою України звертатися по допомогу до західних донорів заради виживання привели до помітного зменшення корупції.[24] Хоча корупція залишається важливою проблемою, країна вже не належить до найкорумпованіших у світі, як у 1990-х роках.[25] Крім того, збройні сили стали значно ефективнішими. На початку 2010-х військо було таке слабке, що не змогло відповісти на захоплення Криму Росією. Проте через три роки після повномасштабного вторгнення українська армія стала «безумовно найбільшою та найефективнішою бойовою силою Європи», що складалася із «загартованих у боях» військових.[26] В інших країнах, як-от Вірменії, ветерани війн були важливим джерелом авторитарних репресій. У поєднанні із зростанням національної єдності та загрозами самому існуванню нації така більша спроможність, здавалося б, створює серйозну небезпеку для української демократії.

Тож в якому стані перебуває українська демократія після таких глибоких змін політичного контексту? З одного боку, війна створила для неї серйозні проблеми. Україна вже понад три

23 Див. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1112&page=1

24 https://www.oecd.org/en/publications/2025/05/oecd-integrity-and-anti-corruption-review-of-ukraine_4d9e5ab7.html

25 За даними Transparency International, 1998 року Україна належала до 20 відсотків найкорумпованіших країн світу. Тепер вона перебуває приблизно посередині рейтингу країн, охоплених дослідженням Transparency International.

26 https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukraines-growing-military-strength-is-an-underrated-factor-in-peace-talks/

роки живе в умовах воєнного стану й через війну змушена відкласти президентські вибори.[27] Крім того, постраждала свобода медіа. Після початку повномасштабного вторгнення три опозиційно налаштовані телеканали – «Еспресо», «5 канал» і «Прямий» – відключили від основної наземної телевізійної мережі,[28] бо вони відмовилися приєднатися до «Єдиних новин», які об'єднали всі новинні програми в одну цілодобову програму.[29]

Водночас важливі елементи плюралізму зберігаються. Усі три опозиційні канали продовжують працювати через супутник та інтернет, а повідомлення про корупцію й критика Зеленського широко представлені в медіа. Крім того, хоча після повномасштабного вторгнення було заборонено численні проросійські політичні сили, низка опозиційних партій продовжує діяти відкрито, зокрема «Європейська солідарність» на чолі із суперником Зеленського Петром Порошенком, «Батьківщина» та «Голос». Опозиційні політики відкрито критикують президента. Нарешті, сама правляча партія глибоко роздроблена. Значна кількість її представників відкрито перейшла в опозицію, а багато інших часто не з'являються на голосування. Через це партія Зеленського нерідко потребує підтримки опозиції для ухвалення законів і звертається по неї.[30]

Навіть під час війни масовий протест, як і раніше, залишається чинником української політики. У липні 2025 року, коли представники влади провели обшуки в офісах Національного антикорупційного бюро й намагалися позбавити його незалежних повноважень, тисячі активістів вийшли на вулиці Києва. Опитування свідчили, що протести підтримувала переважна більшість населення.[31] Тож, навіть попри жорстокі російські атаки, президенту Володимиру Зеленському довелось відступити. Крім того, хоча значна більшість українців схвалює діяльність Зеленського, тільки чверть вважає, що він має залишатися на посаді після війни.[32]

Отже, як і можна було очікувати, змінений політичний ландшафт України й війна з Росією частково підірвали демократію в країні. Проте плюралізм зберігається. Попри набагато серйознішу зовнішню загрозу самому існуванню, ніж та, з якою стикається її східний сусід, українська політична система анітрохи не нагадує російську диктатуру. Громадська думка й громадянське суспільство залишаються важливими противагами державній владі. Вторгнення та зростання національної єдності не підірвали готовності українців протистояти тим, хто перебуває при владі.

27 https://www.journalofdemocracy.org/online-exclusive/why-ukraines-elections-can-wait/
28 https://rsf.org/en/three-ukrainian-tv-news-channels-barred-digital-video-broadcasting-past-year
29 https://www.journalofdemocracy.org/online-exclusive/ukraines-information-warriors/
30 https://www.clingendael.org/sites/default/files/2023-09/work-in-progress.pdf pp. 19-20.
31 https://gradus.app/uk/open-reports/69-surveyed-ukrainians-support-protests/
32 https://kyivindependent.com/around-25-of-ukrainians-wants-zelensky-to-remain-president-after-war-poll-shows/